

**OSTROV OBČANSKÉ AUTONOMIE?
TRADIČNÍ PROSTŘEDÍ SAMOSPRÁVY
V PŘELOMOVÝCH LETECH 1945/45
A 1989/90**

JIŘÍ PEŠEK – TOMÁŠ NIGRIN

Předkládaný sborník je výsledkem konference Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Problematika autonomie byla v rámci tohoto setkání představena v mezinárodně srovnávací perspektivě s těžištěm v současných dějinách. Konference se zabývala tradičními, samosprávnými a státem respektovanými prostředími, která se vyvíjela v dlouhé historické perspektivě a v běhu dějin vždy disponovala větší či menší mírou autonomie. Autonomní, právně exempovaná a zajištěná nebo jistou společensky garantovanou svobodu alespoň rámcově nabízející prostředí hrála v evropské intelektuální tradici i společenské modernisaci velikou roli. Obdobně významná byla v Evropě tato prostředí již od 12. a 13. století i pro uchování hodnoty „nezávislosti“ jako samostatné kvality. Od středověku náleží do kategorie autonomních prostředí tradičně především univerzity a samosprávná města. Od počátku (občanského) novověku jsou do této kategorie opor a svobodných prostředí evropské artikulace občanské a duchovní nezávislosti na vedení státu a církve stále více počítány též nezávislé soudy.

Tuto autonomní tradici však nikdy nebylo možné vnímat v dějinách a sotva pak v dějinách moderních jako „definitivní“ a nezpochybnitelnou. Autonomní společenství a instituce musely neustále obhajovat a potvrzovat svou právní pozici a hodnověrnost vůči státní exekutivě, vůči stavovské politické reprezentaci a přirozeně též vůči (katolické i protestantské) církvi, musely v historicky se proměňujících podmínkách svou existenci vždy

nově právně i materiálně zakládat, případně ji dobývat zpět. I přesto však – z historického pohledu – (moderní) společnost více méně respektuje tato státní blízká a zároveň ovšem autonomní prostředí jako důležitá centra potřebných inovací, strukturálních modernizací a především sebereflexe a široce pojaté zpětné vazby.

Nejnověji bývá k výše zmíněným oblastem přiřazován též svobodný (demokratický) tisk jakožto „hlídací pes“ občanských svobod a demokratického státu obecně. V podmínkách porážky, popř. zhroucení moderních evropských diktatur či totalitních režimů bylo však sotva možné počítat se svobodným tiskem, popřípadě s rozhlasovou žurnalistikou jako s nositelem obnovy společnosti a její sebereflexe v přelomových letech. Celou existující oblast novin a rozhlasu v osvobozených zemích bylo tak kupříkladu v Německu v roce 1945 potřeba podle mínění spojenců i Rusů od základů „vyčistit“, popřípadě zcela nově založit. Osoby etablované ve „starém režimu“ se mohly do svých profesionálních pozic vrátit teprve v 50. letech a nebyly již schopné si vůči nově příchozím zpět vydobýt svou vedoucí pozici.

V roce 1989 hrála sice média velkou roli při informování a mobilizaci společnosti, gigantickou roli sehrály též neoficiální „podzemní“ listy, které se poté rychle institucionalizovaly a zavedly na veřejnosti. Přece je možné říci, že se jednalo o proces, ve kterém hrály osobní a institucionální kontinuity a sebezpytování již dříve zavedených protagonistů spíše nevýznamnou roli. Tato problematika však nebyla, přinejmenším pro období převratu, dosud podložena žádnou analytickou studií.

Účastníky konference zajímala především otázka, jak velkou roli hrála tradice autonomie v průběhu velkých převratů současných dějin. Vážili si představitelé těchto (tradičních nebo již jen domnělých) „autonomních a svobodných prostředí“ své tradiční pozice, obhajovali ji, naplňovali ji novými společenskými obsahy, nebo se v době dramatických převratů dostaly do popředí spíše jen praktické problémy a zájmy? Do jaké míry působila v hlavách osob, vedoucích v převratových dobách tyto „autonomní“ instituce, představa jejich silné až neomezené finanční a legislativní závislosti na „vyživujícím otci“ státu? Mohla být potlačena vědomím významu historické tradice a „společenské povinnosti“ hájit svoji autonomii nebo tvrdá praxe odsoudila hodnoty nezávislosti a samosprávy k zapomnění?

Konference se soustředila na dva velké epochální momenty současných dějin: konec druhé světové války je v centru bádání jako moment znovuoživení válkou a nacismem zničených struktur občanské společnosti. Převraty z let 1989/90, které ukončily studenou válku a ruské imperiální pan-

ství ve Střední a velké části Východní Evropy a znamenaly obnovení tradičních rolí a postavení mnoha institucí, které byly postiženy komunistickými „glajchšaltovacími“ opatřeními. Referenti soustředili svou pozornost na obnovení univerzitních a městských organismů, a to jak v praktickém „operativním“ slova smyslu, tak na úrovni tematizace obnovování jejich autonomie. Bohužel jediný právně-historický příspěvek k soudní tematice věnoval pozornost založení Spolkového ústavního soudu.

Těžištěm předkládaného sborníku s jedenácti příspěvky je problematika univerzit ve středoevropské oblasti (Německo, Čechy, Rakousko). Tento celek je doplněn studii o polských a ukrajinských univerzitách v době bezprostředně po ukončení války, dvěma příspěvky zabývajícími se situací v Praze v letech 1945 a 1990 a již zmíněnou studií o založení Spolkového ústavního soudu. Sborník uzavírá studie, která, ač se vymyká původní koncepci, přináší cenné poznatky o pozici českého katolicismu mezi universalismem, partikularismem a autonomií v době od poloviny 19. do poloviny 20. století.

Shromážděné studie ukazují, že univerzity stejně tak jako hlavní město Československa, které bylo tradičně a dlouhodobě (až do německé okupace) s úspěchem samosprávně spravováno, nebyly až na absolutní výjimky na zásadní politické převraty vůbec připraveny. Všechny zkoumané subjekty reagovaly v takových dějinných momentech čistě pragmaticky a téměř neomezeně se přizpůsobily novým mocenským podmínkám. Snahu zdůraznit tradiční práva autonomních akademické samosprávy lze rozpoznat vlastně jen u pražské univerzity, která v obou přelomových letech stála na straně vítězů. Veřejná kritika silně paternalistických a až dirigistických tendencí a také uskutečněných kroků státu (a samozřejmě tím méně okupačních mocností) nebyla z těchto prostředí slyšet. Hořká závislost na rozhodnutích a na finanční podpoře státu byla v těchto podmínkách mnohem důležitější než všechny – příliš idealistické – myšlenky o autonomii. Tím méně můžeme pak v těchto prostředích očekávat svobodnou reflexi (a kritickou sebereflexi) aktuální (mj. též vlastní) historické situace.

První tři studie se věnují středoevropské německy mluvící oblasti. Jiří Pešek se pokusil na základě srovnání dvou časových rovin (rok 1945 a doba bezprostředně po přelomu z let 1989/1990) o souborný pohled na situaci německých univerzit. Systémově a „idealisticky“ vzato měly německé univerzity hrát v obou srovnávaných epochách roli center intelektuální a morální rekonstrukce a modernizace celé německé společnosti. A to i přes často značné poškození jejich stavebního a materiálního zázemí i knihoven, přes nemalé personální ztráty a především přes jejich silné pro-

pojení s oběma „starými“, více či méně zločinnými režimy a přes horu ideologické zátěže, kterou za sebou táhly. Není pak divu, že za těchto podmínek onu ideální roli center obnovy německé univerzity nesehrály.

V obou historických situacích univerzity usilovaly především o co nejrychlejší a nejobsáhlejší znovuoobnovení vlastní schopnosti fungovat, tedy obnovení principu akademické samosprávy, kterou v první diktatuře nahradil vůdcovský princip a ve druhé se rozpustila při likvidaci tradičních fakultních struktur. Jednalo se o vymezení práv a povinností mezi samosprávou a okupační, popř. zemskou (regionální), správou při zajišťování hmotného i duchovního provozu univerzit, kýženého jak univerzitami samými, tak i okupačními, respektive v roce 1989 novými státními orgány. Není divu, když zničené a uprchlíky zaplavené Německo muselo v roce 1945 zajistit vzdělání nové generaci inteligence, která měla být hlavním nositelem medicínské, právní, výukové a také stavební a technické rekonstrukce. V letech 1989/90 pak bylo jasné, že funkční znovusjednocení Německa bylo sotva realizovatelné bez nové generace východoněmecké inteligence.

V přelomových momentech bylo zvláště důležité, zda a do jaké míry univerzity z vlastní iniciativy uskutečnily strukturální, obsahovou a především personální rekonstrukci učitelského sboru, zda tato opatření byla respektována státem, či zda stát (či jej zastupující moc) při prosazování těchto opatření vystupoval z vrchnostenských pozic. Ze správně-právního pohledu získaly vysoké školy (na počátku všechny, později jen západoněmecké) vůči státu po roce 1945 nezávislejší pozici, než měly před rokem 1933.

Pokud srovnáme míru zapletení se německých univerzit s dvanáctiletou vládou vražedné nacistické diktatury a se čtyřicetiletou vládou hrubého, v možnostech teroru však přece jen omezeného, autoritativního režimu východoněmeckých komunistů, musíme s určitým údivem konstatovat, že míra vnitřního a strukturálního zpusošení univerzit byla v roce 1989 svým způsobem vyšší. Tomu odpovídala též mizivá schopnost docentů účinně iniciovat či podpořit reformy univerzit. Možnost provést reformy vysokých škol vlastními silami byla v případě východoněmeckých škol až do sjednocení Německa reálně neproveditelná. V mnohem větší míře než v letech 1945/46 tak klíčová role připadla vnějšímu faktoru. V porovnání s poválečnou situací hrála v tomto kontextu velkou roli absence nějakého s předstihem vyvinutého konceptu reedukace a univerzitní reformy. V tomto kontextu je pak významné posoudit, zda a do jaké míry byli nositeli rekonstrukce sami učitelé, případně studenti, zda akade-

mická populace zůstala v průběhu reformy zvnějšku manipulovaným objektem nebo zda se dokonce stala jejich „obětí“.

Pokud srovnáme obě zkoumané historické situace, musíme konstatovat převažující neúspěch čistek, evaluačních řízení a reformy univerzit či pokusů o jejich radikální modernizaci zvnějšku. Situace byla určována tlakem na nalezení rychlého řešení, chybějící vnitřní reformní dynamikou a mohutnou setrvačností „starých kádrů“, které byly ve svém celku reálně nenahraditelné, vnitřně soudržné a vzájemně loajální. K tomuto výsledku přispěly též morální důsledky zásahy „shora“ znehodnoceného „sebeočistného“ úsilí univerzit, ale i neochota profesorů a studentů akceptovat zvenčí nabídnutá opatření, která vnímali jako vnější „zásahy“. Ani v jedné ze zkoumaných časových rovin se německé univerzity nepokusily v rámci své tradiční administrativní, politické a intelektuální autonomie o „přípravu myslitelů“. Situace byla prostší: šlo o mocenskou pozici, ale i o pragmaticky chápané vzdělávání výkonných odborníků, případně obecněji o příspěvek ke stabilizaci diktaturami narušené německé společnosti.

Článek Lucie Filipové dále konkretizuje momenty zmíněné Peškem na příkladě obnovy univerzit francouzské okupační zóny mezi lety 1945 a 1948. Autorka si pro univerzity ve Freiburgu in Breisgau, Tübingenu a Mohuči položila tři otázky: Jaký vztah měla okupační správa k autonomii univerzit? Jakými prostředky usilovaly univerzity o znovuoživení své samostatnosti? Jaké účinky mělo na univerzity postupné zmírňování přisnosti okupačního režimu?

Východiskem pro obnovu jihoněmeckých univerzit bylo uznání práva Němců na vzdělání, které bylo schváleno francouzskou vládou v létě roku 1945 v rámci francouzské snahy o „převýchovu“ poražených Němců. Významnou roli v tomto konceptu hrál francouzský respekt vůči humboldtovskému ideálu vzdělání. Okupační správa tak souhlasila s korporativním uspořádáním univerzity a potvrdila princip kolegiality, svobodu výuky a úlohu stanov jako základního „nástroje“ k správě univerzity. Samospráva ovšem spadala – jak dokazují pokyny ze září roku 1945 – pod přímý vliv okupačních orgánů, což se jasně projevilo mj. při denacifikaci či při obsazování volných pozic ve vedení univerzity. Obě strany měly ovšem ve většině otázek zájem na dosažení nosného kompromisu. Situace se začala komplikovat od počátku roku 1947, kdy se do vysokoškolské politiky začaly vměšovat nově vzniklé zemské vlády, které ne vždy stály na straně univerzit. Dosavadní výzkum ukázal, že i přes široce pojaté koncepty a počáteční energické zásahy, se francouzské okupační správě nepo-

dařilo zásadním způsobem proměnit charakter existujícího vysokého školství své zóny.

Studie Oty Konráda se zabývá znovuoobením rakouského univerzitního školství v letech 1945–1955. Autor se zaměřil na problematiku obnovy akademické samosprávy a k ilustraci problematiky použil příklad Vídně jako nejvýznamnější rakouské univerzity. Při její obnově byl v létě roku 1945 oživen tradiční rakouský univerzitní model 19. století. Po zrušení platnosti nacistických zákonů se tak univerzita vrátila k univerzitnímu zákonu z roku 1873, aniž by byl jen diskutována možnost koncepční „převýchovy“ či své zásadní strukturální přestavby. Jak spojenci, tak nová rakouská vláda neměli ani hotové reformní koncepty ani základní zájem na hlubších přeměnách rakouských univerzit. Reformní úsilí se týkalo především základních a středních škol.

Na univerzitní úrovni bylo považováno za dostačující zrušit říšské reformy zavedené od roku 1938 a odstranit z univerzity docenty, kteří „přivandrovali“ po německém anšlusu Rakouska. Posilování rakouského národního vědomí a vymezování se vůči poraženému německému sousedovi mělo přednost před denacifikací. Rakušané, kteří se zapletli s nacistickým režimem, zůstali přes denacifikační opatření (nejpozději od vyhlášení amnestie z roku 1948) na svých učitelských místech. Zpět povoláni byli (na rozdíl od židovských, liberálních či socialistických učitelů, vyhnaných ve 30. letech) konzervativní a klerofašisticky smýšlející profesori, kteří byly z univerzit odstraněni po roce 1938.

Univerzity byly vypuštěny do „svobody“ bez jakékoliv pomoci či konceptu obnovení, což vedlo k dalekosáhlým následkům, které vyústily v provincializaci rakouských univerzit. Přístup prvního (komunistického) ministra školství Fischera se v tomto směru nijak výrazně neodlišoval od jeho křesťanských následníků. Rakouská lidová strana držela univerzity pod svým vlivem a ve svém stínu až do 70. let. Její členové řídili také univerzitní senáty těchto desetiletí. Situace univerzit tak byla po roce 1945 i přes jednotlivé americké, francouzské, britské i sovětské snahy o materiální pomoc spíše tristní: univerzitní rozpočty zůstaly nízké nebo se ještě snižovaly, počet studentů (až na masivní ale krátkou poválečnou vlnu) stagnoval a jakákoliv modernizace se přinejmenším do vydání vysokoškolského organizačního zákona (Hochschulorganisationsgesetz) z roku 1955 nekonala.

Příspěvek Zdeňka Pousty zkoumá situaci pražské Karlovy univerzity, která byla znovuootevřena v květnu roku 1945, a její vztah jak k myšlence akademické samosprávy tak k poválečnému státu. Autor popisuje historic-

ké utváření samosprávných principů a na základě vybraných, prameny doložitelných případů ukazuje, že tyto principy byly v roce 1945 drženy ve velké vážnosti jak mezi profesory, profesorskými sbory, tak i státními úřady. Autor též dokumentuje, že studenti i profesori byli ve 30. a 40. letech hluboce přesvědčeni o nedotknutelnosti akademické půdy policí a že též opakovaně jednali v tomto duchu.

Dalším důležitým momentem Poustova příspěvku je zachycení příprav československých odbojových hnutí – londýnské exilové vlády a československé moskevské komunistické skupiny – na reformní činnost v osvobozené republice. Zatímco exilová vláda ve svých představách do té míry vycházela z představy úplné návaznosti na předválečný stav, že pro moskevské rozhovory roku 1945 nepřipravila vlastní podklady pro složení poválečné vlády a její program, vypracovali komunisté obsáhlé „akční programy“, mj. též pro reorganizaci vysokých škol. Následky se ukázaly ihned po ukončení války: zatímco profesori z nacisty zavřených univerzit počítali s tím, že po osvobození budou svoláni poslední řádně zvolení funkcionáři jejich fakult, popř. centrální akademické orgány a povedou univerzity až do příštích voleb, jmenoval nový komunistický ministr školství a osvěty Zdeněk Nejedlý (údajně na podnět organizací hnutí odporu) nové funkcionáře z řad vědců pronásledovaných nacistickým režimem.

Úkoly akademických grémií byly přitom značné: bylo nutné zrušit v roce 1939 provedená nucená pensionování profesorů, či jejich přeložení na dovolenou s čekatelným, bylo třeba povolát nové učitele, bylo nutno ukončit studia absolventů univerzity, kteří měli být promováni 17. listopadu 1939, a přiznat jejich diplomům zpětnou účinnost. Vyčerpávající byla i organizace výuky v provizorních podmínkách a za mohutného zájmu studentstva. Podobné poměry vládly též na dalších českých vysokých školách, např. v Brně, a i tam došlo ke jmenování nových akademických funkcionářů bez konzultace s univerzitami. Podle Pousty však tato opatření nebyla současníky chápána politicky, nýbrž jako byrokratický pokus o zavedení nutného operativního provizoria do doby, než proběhnou řádné akademické volby. Tyto volby se pak konaly na většině vysokých školy již v průběhu roku 1945. Ministr školství a osvěty pak výslovně potvrdil autonomii univerzit při návštěvě Karlovy univerzity v září roku 1945. Roku 1948 se však situace univerzit drasticky proměnila.

Jiří Vykoukal se ve svém článku soustředil na vývoj polských univerzit v poválečném období s klíčovými pojmy: autonomie, rekonstrukce a politika. Popisuje tradici moderního polského akademického školství, právní

základ akademické autonomie, a také cílenou likvidaci polských univerzit ruskými a německými okupanty. Evropsky jedinečné „podzemní univerzity“ z doby okupace ve Varšavě, Poznani a Krakově, které fungovaly v těžkých podmínkách díky obrovskému nasazení 700 docentů a tisíců studentů, nemohly v žádném případě nahradit okupanty cíleně způsobené ztráty polské inteligence.

Vývoj polských univerzit v letech 1945–1948 zrcadlil posun Polska na západ, namáhavou rekonstrukci zničené země a snahy komunistů definitivně se ujmout moci. Komunisté napadali univerzitní autonomii s tvrzením, že vysoké školy utvrzují zvláštní společenskou roli tradiční polské „inteligence“, nejsou schopné působit ve prospěch celé společnosti a zajistit přístup ke vzdělání mládeži ze sociálně nižších, zejména venkovských vrstev. Podíl dětí z rodin dělníků a rolníků mezi studenty se v poválečných letech radikálně navýšil. Poptávka po akademicky vzdělané inteligenci byla v poválečném Polsku vysoká a akademici, kterým se nabízely skvělé kariéerní příležitosti, se ve většině hlásili k politické levici. Kritika univerzit se pojila s tvrzením, že ve srovnání s vysokými školami technického směru univerzity jen málo přispívají k rekonstrukci rychle se proměňující země.

Univerzity obhajovaly svou autonomii stejně jako svá ostatní práva, jejich pozice ovšem stále slábla spolu s pozicí těžce zkoušeného občanského tábora, s nímž byly úzce spojeny. Politické útoky na práva univerzit, která byla dosud i legislativně zakotvená, se stupňovaly zejména v roce 1947. Zatímco v prvních letech po válce byly vysoké školy kritizovány jako instituce brzdící „zpružnění“ vysokoškolské scény a tím zabraňující rekonstrukci, v roce 1947 začal otevřený boj proti akademické svobodě výuky a výzkumu s nárokem aplikovat sovětské principy vědy a vzdělání jako služby potřeb socialismu v Polsku. Přesto se ani po úplném převzetí moci komunistům nepodařilo univerzity zcela ovládnout. Zůstaly místem disentu a tato jejich role postupem času dále nabývala na významu.

Bohdan Zilynskyj se zabýval osudy ukrajinských univerzit ve 40. letech. V době sovětské expanze na západ přibýly ke stávajícím čtyřem ukrajinským univerzitám ještě další dvě (Lvov a Černovice). Na počátku německého útoku na SSSR v roce 1941 se podařilo evakuovat alespoň univerzity v Kyjevě, Charkově a Oděse do Kazachstánu a Turkmenistánu. Rumunskem obsazené univerzity v Černovicích a Oděse pokračovaly bez přerušení ve výuce jako rumunské vysoké školy. Univerzity obsazené německou armádou zůstaly uzavřené, ačkoliv část protisovětsky orientované ukrajinské inteligence doufala v jejich znovuotevření pod německým okupačním režimem.

Sovětský svaz začal s přípravami na znovuotevření univerzit ihned po osvobození ukrajinských území: v Kyjevě a Charkově již v roce 1943, v dalších univerzitních městech pak o rok později. Na území Zakarpatské Ukrajiny získaném po válce od Československa byla v roce 1945 založena nová univerzita v Užhorodě. Síť univerzit na Ukrajině se tak v poměru osm ku sedmi stala podstatně hustší než byla univerzitní síť na podstatně větším evropském území pro celý Sovětský svaz centrální RSFSR. To ovšem nehrálo žádnou roli: rozhodnutím Nejvyššího Sovětu SSSR z roku 1946 byly všechny vysoké školy, mezi nimi i 31 univerzit, vyjmuty z pravomoci svazových republik a podřízeny nově zřízenému Ministerstvu pro vyšší vzdělání v Moskvě. Toto opatření bylo odůvodněno nutností rychlé rekonstrukce a výstavby. S ním byla ovšem spojena též centralizace a odstranění zbytků „starých pořádků“ z meziválečného období, jakož i jednotné zavádění povinné výuky marxismu-leninismu. Rozhodující roli ve vedení univerzit získaly stranické a komsomolské orgány, jejichž příkazy prosazovali vládou jmenovaní rektori. Ti byli vybíráni převážně z řad již dlouho působících vědců exaktních oborů (přírodní vědy, technika).

Karel Malý se ve své studii soustředil na změny právního statutu českých vysokých škol po roce 1990 a na jejich cestu k autonomii, která vedla přes ne vždy jednoduché organizačně-legislativní zavedení nového popřevratového vysokoškolského systému. Autor se v práci opírá mj. o své vlastní zkušenosti z doby, kdy působil jako nejvyšší reprezentant Univerzity Karlovy a jako zakládající předseda Rady vysokých škol v 90. letech. Univerzity chápe jako nejjemnější indikátor nálady a vnitřního stavu společnosti a demokratizační procesy v akademické sféře představuje jako neobyčejně významný znak vývoje celé české společnosti v 90. letech 20. století. Malý definuje autonomii jako právo společenství nebo jednotlivce řešit samostatně či podle vlastních statut své záležitosti v rámci většího celku (např. státu). V případě vysokých škol se jedná především o právo na samostatně utvářenou samosprávu, která má zaručeno, že do ní stát nebude zasahovat. Chápání akademické autonomie mělo v dějinách různé podoby záležející na dobové míře závislosti univerzit na státu. Dnes hraje klíčovou roli nezávislost vysokých škol na státní moci.

Starý československý vysokoškolský zákon č. 39/1980 o akademické autonomii nic nevěděl a vysoké školství zcela podřizoval službě socialistickému státu, vedení a kontrole komunistické strany. Rektori a děkani, ostatně stejně jako ředitelé institutů marxismu-leninismu byli jmenováni vládou, případně ministerstvem školství. Rozhodující roli na vysokých ško-

lách tak hrály stranické organizace, popř. jejich vedoucí orgány. Během sametové revoluce, ještě na konci listopadu 1989 se na univerzitách a fakultách etablovaly organizace Občanského fóra, na jejichž činnosti se společně podíleli profesori a studenti. OF donutilo dosavadní akademické funkcionáře k odstoupení, zorganizovalo svobodné volby děkanů a rektorů a založilo a posléze též zvolilo akademické senáty – to vše za velké účasti zástupců studentů. Byly zrušeny instituty marxismu-leninismu, na vysoké školy se vrátili ti profesori a studenti, kteří je dříve museli z politických důvodů opustit. Všechny tyto iniciativy přicházely „zdola“, ostatně včetně založení české rady vysokých škol jako akademického parlamentu nebo založení československé konference rektorů. Podněty se většinou rodily v Praze. Je hodné pozornosti, že tyto iniciativy a nové orgány byly novou vládou a parlamentem akceptovány jako partneři ve věcech týkajících se vysokého školství.

Již 4. května 1990 byl schválen nový vysokoškolský zákon, ve kterém byly znovu zakotveny principy akademické samosprávy a autonomie, přirozeně obdobně jako svoboda výzkumu a výuky. Autonomní svobody vysokých škol byly na základě tohoto zákona rozšířeny v dosud nebývalé míře. Zákon měl ale i několik v porevoluční euforii způsobených vad na kráse: fakulty získaly tolik svobody a právní subjektivity (a to i v otázkách financí a vlastnictví), že se tím komplikovala jednota, koordinace a zodpovědnost každé vysoké školy jako celku. Také v zákoně zakotvený vztah rektora a akademických senátů (až 50 procent zástupců tvořili studenti) byl nakloněn ve prospěch akademických senátů. Rektori nebyli jejich členy a nemohli jejich činnost přímo ovlivňovat, což činilo operativní vedení univerzit někdy téměř nemožným.

Tyto problémy se snažila odstranit – přehnaně centralistická – novela zákona, připravená ministerstvem školství. Ta ovšem nenašla dostatečnou politickou podporu. Rektori pak vypracovali návrh nového zákona, který se stal základem demokratického vysokoškolského zákona z roku 1998. Ten podstatně oslabil vliv ministerstva na vývoj vysokých škol, odstranil většinu problematických míst ve vysokoškolské legislativě a především univerzity „odstátnil“, tj. učinil z nich veřejnoprávní korporace a předal jim do vlastnictví majetek, který do té doby spravovaly. Humboldtovská idea zdůrazňující nutnost spojení výuky a výzkumu ovšem dále zůstala základní myšlenkou českého vysokého školství. „Vysoké školy nejsou a ani nemohou být izolovanými ostrovy v národním životě. Střeží svoji nezávislost na politickém životě, aniž by ztrácely funkci jeho odborného a kritického oponenta.“

Kateřina Jiřova věnovala pozornost ustavování prařske samosprávy a správy v roce 1945. Jedním z důležitých faktorů obnovenı eskoslovenskeho státu v květnu 1945 bylo vytvořenı nového modelu povalecne lidove správy. Jiř za okupace bylo zřejme, ře za dané politické situace nemůže po válce dojít k obnovenı stavu z doby p ředvalecne. Nové koncepce se rodily v exilových centrech – londýnském a moskevském, realne uskutečněný model byl pak výsledkem jejich dohody, respektive prosazením modelu moskevského centra. Název nových samosprávných jednotek – národní výbory – naznačoval paralelu s „revolučním rokem“ 1918. Národní výbory měly ovšem roku 1918 pouze zabezpečit zdárný p řechod z revolučních pomerů do standardních podmínek. P řechodnou podobu měly původně mít také národní výbory, vzniklé ke konci druhé světové války. Autorka soudí, ře nebylo mořzne navázat na p ředvalecny model státní správy a samosprávy a bylo t řeba nalézt nový model, který by vyhovoval politickým subjektům povalecneho Československa.

Provolání „Tvořte Narodne revoluční výbory“ vydalo jıř v říjnu 1941 UV KSČ spolu s ustřednım vedením nekomunistických odbojových organizacı. Model lidove správy tvořený zdola měl jıř svým označením symbolizovat rozchod s erou byrokratických u řednıků jmenovaných do u řadů shora. Podle prvotních p ředstav měly bít národní výbory demokratickými institucemi, které by spojovaly politickou státní správu a samosprávu. Dne 16. dubna 1944 se londýnská vláda obrátila p řostřednictvım rozhlasu na eskoslovensky lid s výzvou, aby vytvořil národní výbory na místní, okresní a zemské u řovni a v základních rysech i vyznačila jejich organizační strukturu. Národní výbory se měly řídit platnými československými zákony a směrnicemi vydanými prezidentem a vládou. Edvard Beneř podepsal 4. prosince 1944 Ustavnı dekret prezidenta republiky o národních výborech a o prozatímním Národním shromáždění.

V Praze ovšem nelze mluvit o vytvarenı samosprávy bez kontextu s květnovým povstáním. Za povstání řıvelne vzniklo 55 revolučních národních vıborů. Jejich u řezmı se nekryla s tehdeřımi městskými astmi Prahy. Nejvíce p ředsednickych postů obsadila KSČ. Jinak probíhalo utvarenı ustřednı městské samosprávy: V dubnu 1945 byl magistratnımu u řednıkovı Frantiřku Krásovi doručen poverovacı p řıkaz „Národního vıboru Praha“, ře má po zhroucení Německa p řevzıt vedení prezidia hlavního města Prahy. Krása měl vést správu prařskeho magistrátu do p řıchodu zakonnodarnıch členů vedení prezidia hlavního města. O svém poverenı informoval 30. dubna u řadujıcıho primátora Aloise Řıhu a získal jeho podporu. Sig-

nálem k oficiálnímu převzetí pražské radnice národním výborem se stala zpráva, že US-Army došla před Beroun. Krása vyzval národního socialistu Eustacha Mölzera, aby sestavil tříčlenný výbor k převzetí radnice. Dalšími členy výboru se stali Václav Vacek (KSC) a sociální demokrat Vladimír Prokop. Zároveň ovšem byl předsedou ČNR Albertem Pražákem pověřen řezník a uzenář Jiří Lutovský, aby spolu s V. Vackem řídil správu hlavního města Prahy. Dopis ČNR z 11. května, podepsaný Pražákem i vůdčím představitelem komunistů v ČNR Josefem Smrkovským, pak pověřil správou osvobozené Prahy Václava Vacka.

Na konci srpna 1945 vstoupil do života nový samosprávný koncept, kdy dosavadní Magistrát hlavního města Prahy ztratil rozhodovací pravomoc a stal se výkonným orgánem nově zřízeného Ústředního národního výboru (ÚNV), kterému byla přikázána působnost místních a okresních národních výborů. ÚNV byl podřízen Ministerstvu vnitra, resp. v odborných otázkách ostatním ministerstvům. Zápisy ze zasedání rady ÚNV ze srpna a září 1945 ukazují, že zastupitelé řešili běžné každodenní záležitosti vyplývající z chodu hlavního města. Již tehdy bylo patrné, že poválečný vývoj Československa a jeho hlavního města se bude ubírat jiným směrem, než v době předválečné. Mnohé napověděly volby v roce 1946, kdy v Praze zvítězila KSC, ale pouze o dva mandáty před Čsl. stranou národně socialistickou.

Bouřlivý přerod pražské samosprávy roku 1989 z nesamostatného Národního výboru hlavního města Prahy (NVP), který byl pouhou „převodní pákou“ rozhodnutí Městského výboru Komunistické strany Československa (MV KSC) v sebevědomou, svobodně volenou samosprávu českého hlavního města se stal tématem příspěvku Václava Ledvinky. Autor zdůraznil rychlost, s kterou proběhly změny v politických strukturách po 17. listopadu 1989. Neexistovaly žádné připravené koncepty z konečného období socialismu, protože „sebedestrukce komunistického režimu“ byla překvapivá nejen pro zahraničí a režimní kádry, ale i pro „normální občany“ žijící s odstupem od politického dění. Restrukturalizace veřejné správy musela tak být po listopadové revoluci provedena „na zelené louce“.

Týden po událostech 17. listopadu vzniklo na pražské radnici občanské fórum zaměstnanců. Většina pracovníků NVP se účastnila demonstrací, vliv na přetváření městské správy a samosprávy ovšem neměla. Klíčovou roli v tomto ohledu sehrávalo centrální koordinační centrum Občanského fóra a v prosinci 1989 založená Pražská rada Občanského fóra. Tlak těchto organizací na vedení města měl ryze „sametový“ charakter, v podstatě se ome-

zoval na jednání o personálních otázkách. Dne 8. prosince 1989 bylo v městském zastupitelství dosaženo konsensu ohledně odvolání komunistického starosty Horčíka a dosavadní městské rady. O dva týdny později zveřejnila Pražská rada Občanského fóra programové prohlášení, které místo kompromisů požadovalo zásadní přestavbu celé komunální politiky. Na začátku roku 1990 umožnil nový ústavní zákon o reorganizaci poslaneckých výborů rozsáhlou rekonstrukci dosavadního pléna i rady. Klíčové posty převzali zástupci Občanského fóra, stejně tak jako vedení a iniciativu v dalším vývoji. Novým starostou města byl zvolen člen Občanského fóra, překladatel americké literatury a fotograf Jaroslav Kořán.

Debaty o řešení mocenské otázky umožnilo právě zavedení nového modelu městské samosprávy. Vzrušené diskuse revolučních dnů se soustředily kolem otázky utváření pražské teritoriální správy a samosprávy. Naskýtala se otázka, o který z historicky vyzkoušených modelů by se měla nově uspořádání opírat: zda o model svobodných revolučních národních výborů z roku 1918 a roku 1945 či model obecních (okresních, krajských) zastupitelstev, který v pražské obecní samosprávě úspěšně existoval mezi lety 1861 a 1939. Nakonec se prosadila druhá forma správy, protože poslanci cítili potřebu distancovat se od komunisty zdiskreditovaného modelu národních výborů. Záměrem bylo též zajistit již dříve osvědčeným způsobem jasné oddělení legislativy a exekutivy, oddělení rozhodovací pravomoci volených zástupců lidu a výkonné působnosti profesionálních nepolitických úředníků. Stejně jako v případě vysokých škol zde stála v popředí výzva omezit roli a moc státu a potvrdit svrchovanost volených samosprávných grémií. Důležitým aspektem tohoto vývoje bylo navrácení městského majetku, který byl vyvlastněn v roce 1948.

Ve žhavých diskuzích tohoto období ovšem figurovala též otázka míry decentralizace měst. Myšlenka „konfederalizace“ velkoměsta, navrhovaná v roce 1990, se sice neprosadila, ale historicky nezvyklé rozvolnění nových správních struktur a silná pozice jednotlivých městských částí jsou jedním z následků těchto diskusí komunální politiky. Posílení centrální městské rady na úkor slábnoucího celoměstského zastupitelského sboru byl pak produktem stejného vývoje. Nový historicky silně vázaný model obecní správy a samosprávy byl zaveden 9. října roku 1990 přijetím zákona o obcích č. 367/1990. Rychlá a úspěšná rekonstrukce, oživení, internacionalizace a účelná restrukturalizace do roku 1989 šedivého a zmrzačeného velkoměsta je důkazem, že jeho slabiny byly dány do pořádku správným způsobem.

Petr Mlsna dodal do tohoto sborníku jediný, o to však důležitější příspěvek o soudní problematice. Zabývá se v něm vytvořením nezávislého ústavního soudu v Německu mezi lety 1945–1949. Mlsna se připojuje k těm pohledům, které považují ústavní soudnictví za druh soudního řízení, které je ve všech svých formách vázáno na ústavu. Je to druh soudního řízení v jehož rámci se ústavnost poměřuje a jenž dodržování ústavy garantuje.

Spolkový ústavní soud byl vytvořen během politických jednání a prací na spolkové ústavě iniciovaných spojenci. Konala se v rámci činnosti ústavního konventu v Herrenchiemsee a později Parlamentární rady v letech 1947–1949. Jeho začlenění mezi nejvyšší spolkové orgány mu zajišťovalo nezávislost. Do ústavy byly přejaty především koncepty vypracované v Herrenchiemsee, prameny nedovolují identifikovat jiné, případné dřívější koncepty ústavy, které byly přizpůsobeny situaci a struktuře poválečného Německa. Zónová poradní komise požadovala takové ukotvení Spolkového ústavního soudu v ústavě republiky, aby mu byla přidělena role strážce ústavy a tím základních práv a svobod. Soudní dvůr vytvořený na této bázi měl rozhodovat o ústavních stížnostech, ústavních zákonech, žalobě na ministerstva popř. na spolkového prezidenta v případech porušení ústavy nebo ústavních zákonů. Ohledně praktické role ústavního soudu nepanovala v Parlamentární radě shoda. Spolkový ústavní soud opíral svou funkci o skutečnost, že se otázky ústavy a ústavnosti staly politickým tématem tím i důležitou součástí politické kultury republiky.

Příspěvky v tomto sborníku jen ztěžka mohou vyčerpat šíři této problematiky. Přesto se pokusíme formulovat několik závěrů. Jde především o to, že historicky etablované „oblasti autonomie“ jsou jednoznačně a silně závislé na obecné situaci státu. Jejich právní, organizační, především ale finanční a široce pojatá hospodářská situace závisí z velké míry na milosti (a rozumu) státu, nebo subjektu zastupujícím státní moc. I ve státech se silnou akademickou nebo měštško-liberální tradicí bylo pro zástupce těchto autonomních oblastí velmi složité povzbudit v destabilizujících historických situacích k nezávislé reflexi. Můžeme říci, že jak pro Německo a Rakousko za vlády nacistického režimu a těsně po něm, tak pro bývalou NDR a „popřevratovou“ NDR platí, že velké osobnosti pozdních 40. let, které v akademickém prostředí vyslovily kritickou reflexi doby, společnosti a situace univerzit (zcela nechtěnou ze stran kolegů a studentů), byly zcela ojedinělé. Dnes citované kritické hlasy náležely tehdy spíše exulantům a navrátilivším se emigrantům ve službách spojenců.

Situace – v roce 1945 i 1989 „vítězného“ – Československa/Česka byla v mnoha ohledech podstatně lepší. Zadušení demokracie a autonomie prvoplánově „cizím“ nepřítelem umožnilo podstatně vyšší stupeň opětovné identifikace s principy navracející se demokratické autonomie. Přesto je ve 40. letech možno pozorovat spíše ojedinělé a formální snahy setrvat při těchto principech. Celoevropská vlna antinacistického socialismu a nadšení pro socialismus působily proti této tradici. Teprve popřevratové období rekonstrukce akademické i komunální demokracie přineslo masivní a reflexí kultivované „znovuobjevení“ „odstátněné“ autonomie a samosprávy. Zde můžeme pozorovat obrovský rozdíl oproti situaci v NDR /nových spolkových zemích. Oslabení státu a ve srovnání s bývalou NDR jen omezená míra aktuálních hospodářských problémů k tomu vytvořily dobré podmínky.

Vysoce komplikovaná situace polských univerzit v poválečné době byla v porovnání s Československem složitější. Posun polského státního území z východu na západ, enormní zpustošení země, velká míra vykořenění polských elit nacisty a do roku 1947 trvající zastřená občanská válka a obrovský tlak ze strany sovětského Ruska situaci dále komplikovaly. Nezávislost akademického „myšlení a slova“ mohli v těchto podmínkách uhájit opět jen ojedinělí – zato početní – profesori i celé univerzity. Přesto zůstala tato tradice svobody zachována a stala se jádrem a základem dalšího polského boje o akademickou, sociální a naposledy též národní svobodu.

Něco podobného mohlo sotva existovat v sovětském vysokém školství 40. let. Společensky etablovaná a přijímaná tradice právní, finanční a především duchovní autonomie nenáležela ani k dějinám carských univerzit, ani nemohla vzniknout v sovětském období. Univerzity řízené stranou byly centralisticky spravovány a kontrolovány státem. Hlas kritizující situaci společnosti nebo jen jednotlivé problémy univerzitní „krajiny“ neměl nejen šanci na vyslyšení ale ani na vyhnutí se trestu.

Akademická nebo též obecní a soudní autonomie je tedy kouskem luxusu, který si společnost dopřává jako sebekontrolu a zpětnou vazbu. Takový luxus může být sotva chápán jinak, než jako společensky významná a zároveň výnosná investice. Státní zotročení nebo zbavení moci těchto autonomních oblastí se ukazuje být jednou z nejhorších pomst, které si společnost sama může zařídít. To zjišťujeme obvykle příliš pozdě – teprve se zpětným pohledem do zrcadla dějin.

Soubor příspěvků z konference se podařilo obohatit ještě o práci Miroslava Kunštáta, věnovanou katolicismu mezi univerzalismem, partikularis-

mem a autonomií. Autor tu na třech případových studiích ukázal, že navzdory nelineárnosti modernizačních a sekularizačních procesů (jež ovšem podle něj nelze spojovat jako nerozlučnou dvojici) se od konce 19. století měnil poměr paradigmatu „univerzální-partikulární“ ve vztahu církve a moderní (národní) společnosti. Katolická ecclesia universalis se tak v hodnotově rozkolísané západní civilizaci postupně stala pouze jednou z nabídek na pestrém náboženském a světonázorovém trhu.

Bipolarismus „univerzální“ versus „partikulární (autonomní)“ církevní pozice byl autorem představen na několika charakteristických případech, jež dokládají průnik národně emancipačních procesů do tradičních církevních vzdělávacích, správně-organizačních a pastoračních institucí (kněžské semináře, teologické fakulty, diecéze, katedrální kapituly aj.). Kunštát tu naznačil i diferenciacní vliv těchto procesů na nové katolické společenské formy původně obranného či misijního charakteru (katolické sjezdy, stavovské organizace katolických duchovních, organizace katolických laiků apod.). Konstantou při těchto posunech podle autora zůstal josefinistický resp. postjosefinistický charakter katolicismu v českých zemích resp. značné části „středoevropského“ katolicismu. Paradoxně se na něm nic nezměnilo ani po nástupu komunistických režimů po druhé světové válce: dále trvalo úzké, byť různě zaměřené sepětí církve a státu s klady i zápory, které z něho vyplývaly. Kunštát dále formuloval teze o recepci tzv. modernismu v prostředí středoevropského katolicismu. Šlo o svým způsobem univerzální, reformní koncept obnovy církve a vztahu církve k měnící se společnosti, který však paradoxně uvolňoval i potenciál „přiblížení se“, ne-li splynutí se zdejšími národně emancipačními snahami a nacionálně motivovanými nároky.

Uvedené případové studie naznačily potřebu zařazení „církevněhistorických“ témat do širších souvislostí: výzkum těchto otázek z hlediska tzv. náboženské kultury by měl přinést jejich vyjmutí z dosavadní úzce vnímané rezervace. Takový přístup s sebou pak přináší i přehodnocení významu církví a náboženství pro pochopení celkového vývoje v tomto období. Problematika jazykové a národnostní utrakvizace dosavadních tradičních církevních institucí (církevní dignity obecně, církevně-správní celky, ústavy pro výchovu kněží, dómské a kolegiální kapituly, obzvláště pak bohoslovecké fakulty univerzit) podle autora naznačuje jejich využitelnost, nikoliv však nezbytnost v rámci moderní národní společnosti. Církev postupným přijetím této nabídky vlastně přistoupila na redukovanou inkluzivitu moderních národních společností, nepřímou tedy i na jejich samovolný spád

k exkluzivitě menšin (menšin zprvu národnostních, pak i – zejména v moderních totalitních systémech – jinak definovaných). Úskalí s tím spojená si ovšem církve začala uvědomovat až s velkým zpožděním.

Analýza vybraných masových katolických shromáždění – tzv. katolických dnů – v předkonjunktorním období moderních nacionálních a státních emancipací (1860) i v jejich vrcholné fázi (1935) naznačila klesající integritativní schopnost hierarchické církve mobilizovat věřící lid. Dokonalá inscenace této „demonstrationis catholicae“ navozovala sice ve světě moderních médií mohutný dojem, nezastřela však národnostní a politickou fragmentalizaci „katolického lidu“. Způsob recepce katolického modernismu ve střední Evropě pak podle Kunštáta naznačuje, že zatímco „velké“ katolicismy (německý, francouzský) přijímaly, spoluvytvářely, multiplikovaly či zavrhovaly modernismus v celé šíři a síle jeho reformního programu, ve střední Evropě byla tato recepce buď omezená (věrnost Římu a tradiční nauce měla identitotvornou, národněobránnou sílu pro katolicismus polský, ale i litevský, slovenský, slovinský či chorvatský) či fázově rozložená, resp. částečně postponovaná (katolicismus český, zprvu kulturně-literární, posléze i církevně reformní – s nejviditelnější, avšak pozdní modernistickou apostazí po roce 1918).

Společným jmenovatelem tří vybraných témat bylo sledování vztahu mezi deklarovaným univerzálním charakterem katolické církve (a konkrétními projevy její katolicity) a moderními partikularismy 19. a 20. století, především však nacionalismem jako doposud nejúspěšnější sekulární integrační ideologií, rozleptávající tradiční nábožensko-církevní struktury, vazby a kulturní modely. Nacionalismus jim úspěšně konkuroval nebo je dle autora dokonce do značné míry nahrazoval. Tato konkurence však nemusela přinést zničení, spíše nabízela různé formy a stupně hybridizace. Nadkonfesní, univerzální koncepty nejednou ústily v „konfesionalizované koncepty národa“, pádem železné opony roku 1989 dokonce oživené či dovršené. Triáda Kunštátových témat proto nejenom zmapovala různé formy a stupně kompromisů a kohabitace odlišných táborů a prostředí, ale také poukázala na nedoceněný význam církve a náboženství v zobrazení podrobné „mentální mapy“ českých zemí i střední Evropy.